

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2013. Вип. 17. С. 295–300.

Анна ЯНЕНКО

МУЗЕЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНУ в 1945–1946 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ М. РУДИНСЬКОГО)

Історія становлення і розвитку музейної археології, дослідження формування і долі археологічних музейних колекцій не втрачає своєї актуальності. Драматичні події ХХ ст. призвели до значних втрат культурних цінностей України, знищення фондів музеїв, бібліотек, архівів. Збирання і систематизація інформації щодо стану музейних інституцій у 1945–1946 рр., зокрема їхніх археологічних колекцій, має важливе практичне значення, відображаючи археологічні дослідження довоєнного періоду, рівень збереженості експонатів після подій Другої світової війни, перспективи розгортання археологічної діяльності музейних установ у перші післявоєнні десятиліття, сприяє проведенню паспортизації старих музейних колекцій.

У вітчизняній історіографічній традиції дослідники неодноразово зверталися до історії музейної справи перших післявоєнних років в Україні. Проте, за влучним висловом О. Ситника, у царині історії археологічної науки перші післявоєнні десятиліття ще й досі не знайшли відображення ні на сторінках наукових видань, ні у публіцистиці [Ситник, 2012, с. 193]. Більшість досліджень, які опосередковано висвітлюють питання стану музеїв і їхніх колекцій у перші повоєнні роки, присвячені життю й діяльності окремих науковців – музейних співробітників, що зробили свій внесок у розвиток археологічної науки Західної України [Бардецький, Пшеничний, 2012; Дмитренко, 2008; Бондарчук, 1997; Шкраб'юк, 2004; Мельничук, Щербак, 2008].

Метою цієї роботи є висвітлення стану музеїв Західної України, наявності й стану їхніх археологічних колекцій у 1945–1946 рр., окреслення перспектив розгортання археологічних досліджень на місцях у перші післявоєнні роки за матеріалами особового архіву Михайла Рудинського, який зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Михайло Рудинський (1887–1958) – непересічна особистість, чий вплив на розвиток української археологічної науки і музейництва ХХ ст. був безсумнівним. Протягом 1920-х – 1930-х рр. він брав активну участь в організації наукової роботи Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) і Кабінету антропології ім. Хв. Вовка (очолював палеоетнологічний відділ установи), проводив широкі польові дослідження, залучаючи до складу експедицій співробітників місцевих музейних інституцій. Археологічні дослідження М. Рудинського на території України були перервані у 1934 р., коли несправедливо звинувачений вчений був змушений виїхати до Вологодського краю. Лише у 1944 р. на запрошення директора Інституту археології АН УРСР Л. Славіна М. Рудинський повернувся в Україну, де обійняв посаду вченого секретаря Інституту археології. У 1956–1958 рр. він очолював відділ первісної археології Інституту. Увесь час роботи в Інституті археології вів масштабні археологічні дослідження [Граб, Супруненко, 1992; Пудовкіна, 2011].

М. Рудинський зазначав, що протягом 1920-х рр. науково-дослідна робота музеїв складалася з: *“охорони пам'яток природи і культури; систематизування, вивчення й експонування зібраних матеріалів; популяризації музейної справи в спеціальних лекціях і в організованих при установі гуртках молоді й дорослих; проведенні екскурсій/розвідок з метою «красививчення»”* [Рудинський, 2002/2003, с. 27].

Михайло Рудинський безпосередньо брав участь у формуванні археологічних колекцій музеїв радянської України у міжвоєнний період і чудово усвідомлював необхідність обстеження післявоєнного стану музейних установ і фондів. Саме йому належить ініціатива звернення до обласних і районних відділів народної освіти та безпосередньо до музеїв із

пропозицією подати інформацію про стан археологічних збірок музеїв, відновлення й обсяг запланованої роботи установ [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 126, 203]. Протягом лютого–травня 1945 р. відповідні листи були надіслані до більше ніж 30 краєзнавчих осередків [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 128, 218].

У січні 1946 р. М. Рудинський виступив на наукових зборах Загального засідання Інституту археології АН УРСР із доповіддю про “розподіл роботи з музеями поміж робітниками Інституту, схему організації розподілу всієї площі на регіони, до яких прикріплюються наукові робітники”. Дослідник наголосив на необхідності розробити інструкцію музеям з реєстрації археологічних пам’яток, дати конкретні вказівки щодо археологічних матеріалів, наявних у кожному регіоні [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 214]. Присутні на засіданні ухвалили поділити територію УРСР на 9 регіонів, відповідно до фізико-географічних умов і культурно-історичного розвитку, і закріпити за ними робочі групи наукових працівників Інституту археології. Зокрема, створювались робочі групи для регіонів Підкарпатська Русь (М. Рудинський, С. Кузнецва), Західноукраїнський (М. Смішко), Західний (Волинська, Рівненська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька обл. – О. Лагодовська, В. Гончаров, І. Самойловський, Є. Махно). Також, враховуючи вимоги основного завдання Інституту археології АН УРСР у перші повоєнні роки – укладання корпусу українських старожитностей, збори ухвалили мобілізувати музеї на роботу з реєстрації археологічних пам’яток і опису зібраних ними археологічних матеріалів [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 216–216 зв.]. Протягом 1946 р. Інститут археології АН УРСР відправив до музеїв республіки листи-звернення наступного змісту:

“Інститут археології АН УРСР приступає до складання “Корпусу археологічних пам’яток України”, тобто зведення всіх археологічних пам’яток України та археологічної карти УРСР.

Цілком зрозуміло, що виконати колосальну роботу по реєстрації і науковому визначенню археологічних пам’яток такої насиченої пам’ятками старовини країни, як УРСР, силами самого Інституту археології не можна. Її можна зробити лише з умовою постійної і діяльної допомоги з боку обласних і районних музеїв УРСР, які становлять собою базу наукового вивчення даної області чи даного району і весь час збагачуються новими археологічними поступленнями.

Робота над “Корпусом археологічних пам’яток України” і археологічною картою УРСР, що мають підбити підсумки археологічного вивчення України за 100 років і намітити шляхи дальшого вивчення давньої минувшини, в першу чергу, вимагає складання 2-х великих картотек: 1) картотеки всіх опублікованих археологічних матеріалів і відповідної бібліографії і 2) картотеки тих неопублікованих археологічних матеріалів, що зберігаються по музеях.

Якщо складання першої картотеки лягає на центральний археологічний заклад УРСР – Інститут археології АН УРСР, в складанні картотеки неопублікованих матеріалів повинні взяти участь всі наші музеї.

Інститут археології гадає, що ця робота, яка сходить фактично до визначення, опису й каталогізації матеріалів, цілком і повністю відповідає інтересам музеїв, бо попереднє опрацювання і опис зібраних колекцій становлять першочергове завдання їх роботи.

Розуміючи складність цієї роботи, яку часто доводиться провадити при цілковитій відсутності в Музеї фахівців-археологів, Інститут вважає за свій обов’язок всіляко допомагати музеям в цій справі...

Листом від 11 січня 1946 року ми повідомляли музей по те, що для встановлення тіснішого контакту в роботі з музеями в Інституті створено окремі робочі групи спеціалістів, які працюють над вивченням археологічної минувшини окремих регіонів УРСР.

Заступник директора Л. М. Славін

Вчений секретар Інституту М. Я. Рудинський” [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 199].

Серед матеріалів, які збереглися у особовому фонді М. Рудинського, є документи (листування), що частково висвітлюють стан і плани науково-дослідної роботи

Дубенського, Івано-Франківського, Кременецького, Острозького, Рівненського, Тернопільського, Хмельницького, Чернівецького музеїв. Окрім того, в архівній справі збереглися листи, надіслані зі Львова й Володимира-Волинського до Інституту археології АН УРСР.

У березні 1945 р. директор історико-археологічного музею Дубенщини Михайло Островський надіслав М. Рудинському листа, де зазначав, що надсилає для ознайомлення в Інститут археології *“зряддя “липицької культури” – 9 шт. через т. лектора Сіліча Н. В.”*. Також він просив надіслати в Дубно співробітника Інституту для *“дослідження спільно з музеєм Дубенщини цвинтарща з часу бронзи”* [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 149].

Заступник директора з наукової роботи Станіславського обласного музею (Івано-Франківськ) Микита Думка у травні 1946 р. повідомляв, що музей складається з трьох відділів – природничого, етнографічного і історичного. Археологічного відділу установа не мала, хоча у фонді зберігалися до 1 500 археологічних експонатів. Ці матеріали були неупорядковані через відсутність у музеї археолога-спеціаліста. У подальшому музей планував поширити існуючі відділи, відбудувати зруйновані частини музею, у галузі археології проводити *“спільно з філіалом Академії наук у Львові археологічні розкопки в Крилосі на терені княжого Галича”*. Історик М. Думка у листі висловив своє бажання працювати у царині археології [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 192].

Кременецький музей у 1945–1946 рр. складався з 6 наукових відділів: геології, ботаніки, зоології, етнографії, археології та історії. Експозиція містилася у 9 кімнатах і 4 залах; археологічний відділ розташовувався у 3 кімнатах і 1 залі, обіймав близько 60 % всіх експонатів музею (*“переважно кремінне зряддя з околиць Кременецького повіту”*). Директор музею К. Оболончик листом від 2 квітня 1945 р. повідомляв, що у літньому сезоні 1945 р. установа не мала можливості поводити археологічні дослідження через відсутність наукових співробітників і обмежене фінансування [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 196]. Повідомляючи про стан музею, К. Оболончик наголошував: *“починаючи від 1937 року (року заложення), наш музей не переживав в нормальній праці таких труднощів, як сьогодні. В опінії нашої безпосередньої влади, музей весь час знаходився в положенні дословно “районного музею” – в конкретній інтерпретації – музей з 2–4-а виставковими кімнатами і 2–3-а штатними працівниками. Після обслідування, яке відбулося 16–19 III біжучого року і ствердження багатьох позитивних сторін інституції, нам лише тепер, після окупації, признано рівень при якому музей міг би задовольняти потреби центральних міст і врешті обіцяюче – “музей стоить більшого внимания”. Коли це “внимание” настільки активізується, що дасть конкретний результат – ми не знаємо. Фактом на лице те, що надалі залишаємось в попередньому становищі, в більш ясному вислові – це значить – при повній відсутності наукових робітників і при фондах обмежених переважно до однієї зарплати. За штатним розписом нам положено 2 старших наукових робітників і 1 наукового співробітника, перші з місячним окладом 450 крб. (!) і другий – 350 крб. (!). Протягом двох років нам це не вдавалось підшукати ані одного наукового робітника, який би задовольнив свої життєві потреби в рамках пропонованої зарплати. В подібному ж освітленні залишається кожна ділянка нашої праці. При покращенні умов праці раді служити в кожній науковій справі”* [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 193].

У листі від 15 квітня 1945 р. до Інституту археології АН УРСР директор Острозького історичного музею Й. Новицький коротко охарактеризував основні віхи розвитку установи й тогочасний її стан. Зокрема, у листі зазначалося: *“[музей] номінально оснований в 1913 г. под названієм “Исторический музей имени кн. Острожского”. В основу музея было положено 18 церковно-славянских книг и несколько дешевых икон с явной тенденцией церковного музея при О. Соборе. Война 1914 г., затем революция затормозили развитие музея, превратив здание в лазарет. В 1917 г. я передал музею свои рукописи и объекты из своих раскопок, что изменило характер музея. Но поляки вывезли большую часть экспонатов в Луцк и Львов, и развитие музея вновь прекратилось. Я же продолжал раскопки, открыв части мамонта, носорога и римскую культуру в районе, и из этих собраний открыл музей при русском Благотворительном*

обществе в Остроге. В 1939 г. пришлось опять восстанавливать музей, для чего я влил в него свои коллекции. Война 1943 г. опять опустошила музей, т. к. здесь разместилась немецкая воинская часть. После 8-дневного сражения в Остроге пришлось уже в 4 раз восстанавливать и защищать от грабежа, а равно восполнять остатки и затем припрятывать перед уходом немцев". У 1945 р. будівля музею й досі залишалася не реконструйованою, приміщення не отоплювалось. Штат установи складався з 3 працівників: директора, завідувача господарством і прибиральниці. До складу музею входили археологічний, архівний, історичний, художній, нумізматичний, етнографічний відділи і бібліотека. Й. Новицький охарактеризував кількісний склад експонатів музею наступним чином:

- а. археологических (неолит, древлян.) 400;
- б. архивных книг 16–18 в. – 250; рукописей 16–19 в. – 700; ... архив б. монастыря 1820 – свыше 1 000, городской архив – тоже;
- в. исторических предметов до 100;
- г. иконографии 40+110 еврейск. переплет и 150...;
- д. художественный: масляные 20, гравюр 24, фотографий 150, фарфор 28;
- е. естественноисторический (б. ч. энтомологическая часть) 1250;
- ж. этнографический 12;
- з. нумизматический старинных монет 200...;
- и. библиотеки 5 000 книг + 3 600 – карт, энциклопедий, словарей и разного".

Директор зазначав, що перспективним напрямком науково-дослідної роботи музею є виявлення пам'яток "римської культури" в околицях Острога, але через низку об'єктивних причин, провести розкопки не було можливості. Окрім того, Й. Новицьким був складений чорновий варіант археологічної карти регіону [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 146–146 зв.].

Директор Рівненського обласного історико-краєзнавчого музею І. Дубовський у червні 1945 р. повідомляв Інститут археології, що польову науково-дослідну роботу установа на літо 1945 р. не планувала "из-за невозможности работы в районе". У листі зазначалося, що "Ровенский музей по договору с Дубенским музеем запланировал проведение раскопки в г. Дубно стоянки эпохи бронзы и исследования в окрестности г. Ровно Городища, в Басовом Куте, которое мало исследовано т. к. раскопки Волошинского в 1856 году и Мельник в 1898 году по исследованию курганов установили только принадлежность его к славянским Городищам с "Волынским" типом погребения. Если будет возможно, то в этом году будем проводить исследование стоянки ареньякского палеолита в с. Городок" [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 138]. Серед матеріалів М. Рудинського також зберігся лист І. Дубовського від 15 червня 1945 р., у якому надавався опис меча з фондів музею, віднайдений співробітниками установи "во время предварительных пробных раскопок на поле у м. Осрожца Ровенской области": "Меч железный двуручный. Полоса (клинок) прямая плоская, обоюдноострая, постепенно суживается от рукояти к концу. Длина меча 91,5 см, ширина у рукояти 5,6 см. Перекрестье железное, кованое в виде 4-х угольного стержня, немного утолщено у рукояти 1×1 см в разрезе, длина 21 см. Рукоять в виде пластинки длиной 19,6 и шириной у перекрестья 2,5 см и у головки 1,5 см. Головка железная в виде круглого диска, посередине которого с обеих сторон приделаны железные 4-х угольные пластинки 2×2 см. Меч западного типа и относится к средним векам" [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 139].

Також І. Дубовський надіслав до Інституту археології докладну розвідку "Археологическое исследование Волыни за 20 лет существования Польского государства", у якій охарактеризував основні археологічні пам'ятки, досліджені у регіоні протягом міжвоєнного періоду (сmt Мізоч, Здолбунівський р-н; м. Радивилів, с. Пляшівка, Радивилівський р-н; сс. Городок, Козлин, Шпанів, Дерев'яне, Пересопниця, Рівненський р-н; сс. Чудви, Головин, Майдан Моквинський, Костопільський р-н; сс. Нагірне (Ульбарів), Мокре, Дубенський р-н; с. Бугрин, Гоцанський р-н, Рівненська обл.) [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 136–137, 140].

Старший науковий співробітник Тернопільського музею Стефанія Садовська повідомляла, що відділ археології в 1945 р. був влаштований “за Енгельсовим розподілом про походження сім’ї: дикий стан, варварство, рабовласництво”. Під час війни була знищена значна кількість артефактів, переважно кераміка й антропологічні рештки. Проте, на думку С. Садовської, музей мав “це багато матеріалу, як до виставки так і до вивчення”. Серед матеріалів археологічної колекції містилися: “...багато предметів з глини; ...посуд зі скринькового поховання, посуд галицького трипілья (миски, глечики, слезавиці, грузила, тягарці до кросен (ткацькі), звірячі, жіночі фігурки, пряслиці). Посуд чехо-висоцької культури (глечики, збанки, мисочки, ріг вола, урни); ...старослов’янський посуд; ...з пізніх часів: частини скляного посуду зі скла, збаночки з поховань від XVI і XVII ст.; ...з IV ст.: готський посуд; ...взори старовинних кахлів; ...з дерева є частина рала, найдена в торфі під Березовицею (за одними вченими від X ст. н. е., за другими раньша до н. е.)” [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 195]. У листі співробітники музею висловлювали свою зацікавленість у співпраці з Інститутом археології, оскільки музей не мав у штаті спеціаліста-археолога.

Згідно з повідомленням із Проскурівського (Хмельницького) краєзнавчого музею, у травні 1945 р. будівля музею все ще залишалася не відремонтованою й не була приведена до ладу після трирічного перебування у будинку “лазарету окупантів”. “Все лучшее, что, судя по сохранившейся части инвентарной описи, было в нем расхищено, побито и поломано”. Директор музею зазначав, що покладає надію поповнити археологічну колекцію установи за рахунок проведення розкопок, на які було асигновано 15 000 руб. Окрім того, він наголошував, що відкриту вакансію наукового співробітника у музеї бажано замінити археологом [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 142].

У листі від 23 квітня 1945 р. за підписом директора Чернівецького державного історико-краєзнавчого музею Петра Сорочотяги, який надійшов до Інституту археології, зазначалося: “...музей, свідомий своїх великих завдань в справі вивчення археологічної минушини Буковини, з радістю приймає Вашу пропозицію пов’язатися з Львівським Відділом інституту, у якому ми знайдемо кваліфіковану допомогу в археологічній роботі...” [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 197]. Разом з тим, у перші повоєнні роки науково-дослідна діяльність музею була, насамперед, спрямована на “збирання документальних матеріалів про Велику Вітчизняну війну та збирання своїх музейних експонатів” [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 198].

Серед листування з музеями у матеріалах М. Рудинського збереглися також два листа, які надійшли з Володимира-Волинського і Львова. Перший лист від 23 квітня 1946 р. надійшов до Інституту археології від викладача технікуму механізації сільського господарства Миколи Ваврисевича – українського педагога, письменника, журналіста й громадського діяча. М. Ваврисевич просив включити його до складу археологічної експедиції, яка мала проводити розкопки в околицях міста [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 141]. Лист зі Львова від 3 квітня 1945 р. – це відповідь Відділу Інституту археології АН УРСР у Львові на звернення у справі знахідки палеонтологічних решток у околиці м. Рудки. У документі за підписом М. Смішка зазначено, що знахідки були виявлені на відстані 11 км від залізничної станції Рудки, на лінії Львів–Самбір. Вони вимивались водою з делювіальних лесових нашарувань з глибини від 2 до 10 м. У тексті листа наголошується: “В Природничому музеї АН у Львові знаходяться зараз кістки ось яких звірят з Рудок: мамута, бос примігеніус, ведмедя, реніфера і оленя. Усі вони не були ще докладно обстежені. Останків людини ані слідів її перебування на цьому місці до цього часу не стверджено. Кісний матеріал походить з випадкових знахідок призбираних гр. Зброжеком в Рудках, що згинув під час німецької окупації. В його особняку знаходилося багато такого кістяного матеріалу, що тільки його частину привіз у згаданий музей с.н.с. АН у Львові др. Мондальський (ботанік)” [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 68, арк. 197].

Викладений матеріал дає змогу доповнити картину загального стану музейної мережі Західної України у перші післявоєнні роки і музейних археологічних колекцій регіону зокрема. Листування з музейними установами, яке збереглося в особовому фонді М. Рудинського, дає підставу констатувати, що музейні колекції регіону значно постраждали внаслідок подій Другої

світової війни. Водночас, незважаючи на всі складнощі перших повоєнних років і відсутність археологів-професіоналів у штаті, більшість музейних закладів Західної України виявила зацікавленість у встановленні наукових контактів з Інститутом археології АН УРСР (Київ) і Відділом Інституту у Львові та проведенні польових археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький А., Пшеничний Ю.

- 2012 Матеріали з розкопок М. І. Островського на поселенні Липа в урочищі “Вітерщина” Дубенського району Рівненської області // Волино-Подільські археологічні студії. – Вип. 3. – С. 163–169.

Бондарчук Я.

- 1997 Новицький Йосиф (1878–1964) // Острозька Академія XVI–XVII ст. (енциклопедичне видання). – Острог. – С. 105–106.

Граб В. І., Супруненко О. Б.

- 1992 Доля М. Я. Рудинського // Археологія. – № 4. – С. 91–100.

Дмитренко Т. Б.

- 2008 Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень на Дубенщині // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк. – С. 252–256.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. 30 (М. Я. Рудинського). Спр. 68. 218 арк.

Пудовкіна А. С.

- 2011 Науково-організаційна та практична діяльність Михайла Яковича Рудинського під час роботи у Києві (1924–1934 рр.) // Переяславіка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”. – Вип. 5 (7). – С. 216–219.

Рудинський М. Я.

- 2002/2003 Центр і периферії в справі музейній / Публ. і ком. В. О. Мокляка, О. О. Нестулі // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 2/1. – С. 27–29.

Ситник О.

- 2012 Археологічна наука у Львові: перша половина XX століття. – Львів–Жешів. – 365 с.

Шкраб’юк П. В.

- 2004 Думка Микита Савич [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г–Д. – К. – 688 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Dumka_M (останній перегляд: 19-05-2013).

ANNA YANENKO

THE MUSEUMS OF WESTERN UKRAINE AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH PROSPECTS IN THE REGION IN 1945–1946 (ON THE BASIS OF MYKHAYLO RUDINSKY’S ARCHIVE)

In the article the condition of the museums collections in Western Ukraine in 1945–1946 is examined on the basis of Mykhaylo Rudinsky’s archive. The extent of safe keeping of museum stock and archaeological research prospects of the museums in the region are discussed.